

качества, которые формируются в процессе тренинговых занятий и необходимы для установления уважительных отношений с детьми.

Ключевые слова: будущее учителя, воспитание, уважение к ребенку, тренинг.

PAVYTSKA K. Training methods as an effective way of upbringing of respect for child in future teachers.

The article deals with theoretically based essence of training work. Methodical bases and main advantages of using of training method in upbringing of respect for child in future teachers are analyzed. The main skills, abilities and qualities that are formed during trainings and are very important for creating respectful relations with children are determined.

Keywords: future teachers, upbringing, respect for child, training.

Повалій Л. В.

Інститут проблем виховання НАПН України

ЗАРУБІЖНІ ТЕОРЕТИЧНІ ПІДХОДИ ДО ПРОБЛЕМИ БАТЬКІВСЬКО-ДИТЯЧИХ ВЗАЄМИН У СІМ'Ї

У статті подано аналіз зарубіжних теоретичних підходів з проблеми батьківсько-дитячих взаємин, розкриваються окремі аспекти формування гуманних взаємин у сімейному середовищі.

Ключові слова: сім'я, батьківсько-дитячі взаємини, психоаналітична, біхевіористська, гуманістична модель виховання.

Формування гуманних міжособистісних взаємин є завжди актуальною проблемою, оскільки від її успішного вирішення залежить життя як окремої людини зокрема, так і суспільства в цілому. Наш час характеризується посиленням уваги держави до процесів демократизації і гуманізації суспільства, проте ці процеси відбуваються на фоні соціального розшарування, зростання дитячої злочинності, наркоманії, збільшення числа "соціальних сиріт", зuboжіння духовної сфери в усіх виховних інституціях і, особливо, в сім'ї.

Важливий теоретичний доробок з проблеми гуманних міжособистісних взаємин представлений в працях Ш. Амонашвілі, Ю. Аркіна, А. Бодальова, О. Вишневського, О. Духновича, Н. Лубенець, А. Макаренка, Я. Мамонтова, В. Сухомлинського, К. Ушинського, Я. Чепіги та ін. Специфіці батьківсько-дитячих взаємин присвячені експериментальні дослідження А. Варги, Ю. Гіппенрейтер, В. Гарбузова, О. Захарова, Е. Ейдеміллера, О. Сидоренко, Е. Юстиціса та ін.

Метою означеної **статті** є аналіз зарубіжних теоретичних підходів з проблеми батьківсько-дитячих взаємин, що дозволяє розкрити певні механізми формування гуманних взаємин у сучасному сімейному середовищі.

Серед теорій і підходів, що мають об'єктом свого вивчення батьківсько-дитячі взаємини, виділяються теорії в руслі психоаналітичного,

біхевіористського та гуманістичного напрямку.

Представники психоаналітичного напрямку (З. Фрейд, Д. Віннікот, М. Кляйн, А. Фрейд, К. Хорні, Е. Фромм) акцентують на винятковій важливості раннього досвіду взаємодії батьків з дітьми й на різних видах психічної травматизації внаслідок недостатності такого досвіду в дитячому віці; на важливості догляду за дітьми в ранньому віці й гуманному до них відношенню (А. Адлер, В. Шутц, Е. Еріксон).

Відповідно до переконань З. Фрейда, мати виступає для дитини, з одного боку, як перше й найважливіше джерело задоволення, як перший об'єкт лібідо, а з другого – як перший законодавець і “контролер”. З. Фрейд надавав важливого значення відділенню дитини від батьків, стверджуючи, що подібний відхід дитини від батьків повинен бути неминучим для її соціального благополуччя. Історія батьківства свідчить про те, як вони чекають народження дитини, і про те, що ця дитина надалі являє собою для них. “Його Величності Дитині покликано виконувати мрії й бажання, які не вдалось здійснити батькам”. І найчастіше реальне існування дитини входить у суперечність із несвідомими проєкціями його батьків [7].

Д. Віннікот переніс акцент із дитини на її взаємини з найближчим оточенням, перш за все – з матір'ю, вважаючи, що на ранніх стадіях розвитку доцільніше говорити не про індивіда, а про ансамбль “індивід – оточення”, показуючи вплив оточення на психоемоційний розвиток дитини й важливість материнського догляду у формуванні психіки дитини [2].

К. Хорні стверджувала, що соціальні відносини між дитиною і його батьками є вирішальним чинником у розвитку особистості дитини. Згідно з поглядами дослідниці, у дитинстві основними є потреби в задоволенні й безпеці. Якщо поведінка батьків не сприяє задоволенню потреби дитини в безпеці, це призводить до базальної ворожості, а та, у свою чергу, веде до базальної тривоги. Дослідниця, з'ясовуючи вплив внутрішньоособистісних конфліктів на відношення матері до дитини, описує фактори, які можуть зашкодити бажаній материнській позиції, і те, з яких джерел вони беруть свій початок [9].

Отже, прихильники цього напрямку організовували свої дослідження, виявляючи особливості взаємин в основному у діаді “мати-дитина”, часто недооцінюючи при цьому важливість у формуванні мотиваційної і особистісної сфери батьківського ставлення до дитини.

В епігенетичній концепції Є. Еріксона стверджується, що у відносинах між батьками і дитиною існує подвійність, яка сполучає в собі почуттєву турботу про потреби дитини з почуттям повної особистої довіри до неї. З одного боку, слід обережати дитину від навколишніх небезпек, з другого – надавати їй певну міру свободи. Дитина при цьому встановлює необхідний баланс між вимогами батьків і своєю ініціативою. На відміну від З. Фрейда, Є. Еріксон зміщає центр аналізу з ініціативних нахилів дитини на його взаємовідносини із

близькими дорослими [4].

Е. Фромм, розглядаючи батьківсько-дитячі взаємини як фундаментальну основу розвитку дитини, проводить якісну відмінність між особливостями материнського й батьківського ставлення до неї. Материнська любов безумовна, вона не піддається контролю з боку дитини, її не можна заслужити: або вона є, або її немає. Батьківська любов обумовлена: батько любить за те, що дитина виправдовує його очікування. Батьківська любов керована, її можна заслужити, але її можна й втратити.

При цьому Е. Фромм відзначає, що “тут ідеться не про конкретного батька, а про материнський і батьківський початки, які деякою мірою представлені в особистості матері й батька” [8, с. 114-125]. Таким чином, дослідник виокремлює такі істотні характеристики батьківського ставлення, як його подвійність і суперечливість, а також вводить категорію “початок” в опис цього феномену.

У своїй теорії Д. Боулбі й М. Ейнсворт прихильність дитини до матері характеризують двома протилежними тенденціями: прагненням до ризику, активного пізнання світу, яке веде дитину від матері, і прагненням до захисту й безпеки, яке повертає її до неї, а також окреслюють взаємозалежність ініціативності дитини від прихильності до неї з боку матері. Це пояснюється тим, що дитина усвідомлює себе через ставлення до неї близького дорослого, і це ставлення стає її внутрішнім самовідчуттям, через яке вона сприймає навколишній світ. З другого боку – ставлення дитини до себе і її уявлення про себе визначають її сприйняття з боку близьких дорослих (насамперед матері). Це положення є надзвичайно важливим для розуміння специфіки взаємин між дитиною і її батьками [7].

Із числа теорій, що виникли в руслі психоаналітичного напрямку, набула популярності запропонована тривимірна теорія інтерперсональної поведінки В. Шутца. На думку її автора, для кожного індивіда характерні три міжособистісні потреби: потреба включення, потреба в контролі, потреба в любові. Їхнє порушення може призводити до психічних розладів. Поведінкові зразки, які формуються в дитинстві, цілком визначають способи орієнтації дорослої особистості стосовно інших. Це положення теорії В. Шутца відтворює фундаментальне положення психоаналізу щодо визначальної ролі раннього дитинства в розвитку особистості. Під включенням дослідник розуміє потребу бути включеним у групу. Взаємини дитини й батьків є позитивними, коли вони насичені контактами, і негативними – коли спілкування з дитиною батьки зводять до мінімуму. Якщо дитина неадекватно інтегрована в сімейну групу, надалі вона може проявляти й неадекватну соціальну поведінку [11].

У рамках психоаналітичного напрямку особливо слід виділити адлерівський напрямок. Його відмінною рисою є соціальна орієнтація, а основними поняттями адлерівського виховання батьків є “рівність”,

“співробітництво” і “природні результати”. З ними пов’язано два центральні принципи виховання: відмова від боротьби за владу й облік потреб дитини. А. Адлер підкреслював рівність між батьками й дітьми, як в області прав, так і в області відповідальності, – рівність, але не тотожність. Основним принципом сімейного виховання, за Адлером, є взаємоповага членів родини. Самосвідомість індивіда він ставить у пряму залежність від того, наскільки його люблять і поважають у родині [1].

У контексті нашої роботи також заслуговує на увагу запропонована Л. Демозом концепція, що допомагає зрозуміти історичні етапи розвитку батьківсько-дитячих взаємин. Представлена ним психоісторія, заснована на психоаналізі, представляє собою психологію великих груп. Оригінальність його погляду полягає в припущенні, “що історія визначається насамперед у родинях жінками й дітьми не в меншій мірі, аніж чоловіками, і лише потім відбивається в суспільній діяльності” [3, с. 11-12]. На його думку: “Історія дитинства – це кошмар, від якого ми тільки недавно стали пробуджуватися. Чим глибше в історію – тим менше турботи про дітей і тим більше в дитини ймовірність бути вбитою, кинutoю, побитою, тероризованою і сексуально ображеною” [3, с. 14]. Л. Демоз, вивчаючи дитинство багатьох поколінь, запропонував класифікацію варіантів поведінки дорослого під час взаємодії з дитиною. У розпорядженні дорослого є, на його думку, три способи реагування. Дорослий може:

- використовувати дитину як посудину для проекції змісту свого власного несвідомого (проективна реакція);
- використовувати дитину як замісника фігури дорослого, значимого для нього в його власнім дитинстві (поворотна реакція);
- співпереживати потребам дитини й діяти, щоб задовольнити їх (реакція співпереживання) [3, с. 18-20].

Проективну реакцію, на думку дослідника, слід розглядати як нав’язливу форму “емоційного відбиття” на інших. Поворотна ж реакція характерна для батьків, що б’ють своїх дітей. У цьому випадку дитина існує лише для того, щоб задовольняти батьківські потреби. Нездатність дитини відповідати очікуванням батька завжди викликає покарання.

Під співпереживанням мається на увазі здатність дорослої людини регресувати до потреб дитини й правильно розпізнати їх без домішок своїх власних проекцій. Окрім того, дорослий повинен деякою мірою дистанціюватися від потреб дитини, щоб бути здатним задовольняти їх.

На думку Л. Демоза, особливості сучасних взаємин батьків і дітей успадковано з історії багатьох попередніх поколінь. У своїй книзі “Психоісторія” [3] Л. Демоз описав історичні періоди, що характеризуються різними стилями виховання дітей. Складаючи свою схему періодизації, він орієнтувався на достатньо сформованих в психогенним відношенні батьків у найбільш розвинених країнах. Шість послідовних етапів показують поступове зближення дитини й батьків в міру того, як покоління за поколінням батьки

повільно долають свої тривоги й починають реалізувати здатність розбудувати й задовольняти потреби дитини.

Першим з виділених Л. Демозом етапів був інфантируючий стиль, який ще називають стилем дітовбивства (з давнини до 4 століття н. е.). Цей стиль характеризується масовим дітовбивством, яке здійснювалось у випадках неспроможності прогодувати чи виховати дитину батьками, і це негативно впливало на тих дітей, яким вдалося вижити. У них переважали проєктивні реакції, а зворотні реакції знаходили вираження в гомосексуальних статевих актах з дітьми.

Залишаючий стиль (4-13 століття н.е.). Батьки почали визнавати в дитині особистість, і єдиним способом уникнути прояву небезпечних для дитини проєкцій була фактична відмова від неї – дитину відправляли до годувальниці, у монастир або в заклад для маленьких дітей, у будинок іншого знатного роду в ролі слуги, або заручника, назавжди віддавали в чужу родину або оточували вдома постійною емоційною суворістю.

Амбівалентний стиль (14-17 століття). Дитині було дозволено влитися в емоційне життя батьків, однак вона, як і раніше, залишалась вмістилищем небезпечних проєктів дорослих. Дитину порівнювали з м'яким воском, гіпсом, глиною, яким треба додати форму, а завданням батьків було “виліпити”, “викувати” потрібну форму.

Нав'язливий стиль (18 століття). Цей стиль став можливий після грандіозного осмислення проєктивних реакцій і фактичного зникнення зворотних реакцій, що стало завершенням переходу до нового характеру відносин. Дитина вже в меншій мірі була віддушиною для батьківських проєкцій. М'яке відношення батьків проявлялося в тому, що дитину няньчила рідна мати, дитину не туго сповивали, не змушували, а вмовляли, фізичне насильство стосовно дітей застосовували не систематично, змушували коритися часто за допомогою слів. Погрози пускалися в хід набагато рідше, можливою стала емпатія. Результатом такого ставлення дорослих до дітей з'явилося зниження дитячої смертності, що поклало основу демографічним змінам 18 століття.

Соціалізуючий стиль (з 19 ст. до середини 20 ст.). Оскільки проєкції продовжують слабшати, виховання дитини полягає вже не стільки в оволодінні її волею, скільки в спрямуванні на правильний шлях. Дитину вчать пристосовуватися до обставин, соціалізують, і в 19 столітті батьки стали набагато частіше виявляти інтерес до своїх дітей, іноді навіть звільняючи матерів від турбот, пов'язаних з вихованням.

Допомагаючий стиль (із середини 20 століття). Цей стиль заснований на припущенні, що дитина краще, ніж батько, знає свої потреби на кожній стадії розвитку. У житті дитини беруть участь обоє батьків, вони розуміють і задовольняють її індивідуальні потреби. Дітей не б'ють і не кричать на них, їм пробачають, якщо вони в стані стресу влаштовують сцени. Такий стиль виховання потребує величезних витрат часу, енергії, а також бесід з дитиною.

Цей стиль виховання спонукає батьків створювати умови для розвитку інтересів дитини, а також спокійно реагувати на періоди її регресу і розвитку. У результаті такого виховання виростають добрі, щирі, із сильною волею люди, які не піддаються депресіям і ніколи не роблять “як усі” та не схиляються перед авторитетом [3, с. 84-86].

Як переконуємось, Л. Демоз занадто ідеалізував останній, допомагаючий стиль батьківсько-дитячих взаємин, охарактеризувавши його як “вершину цивілізації”. Ця класифікація викликала шквал критичних відгуків на свою адресу, адже, як констатує переважна більшість дослідників, справа не в стилях як таких, а в економічних умовах існування сім’ї та суспільства в цілому, а також не можна не брати до уваги той факт, що амбівалентне ставлення до дітей було завжди, оскільки у всі часи по-різному турбувались про дітей [7].

Значний внесок у справу вивчення взаємодії батьків з дітьми внесли представники біхевіористського напрямку. Основний акцент у цьому напрямку робиться на вивченні техніки поведінки батьків і формуванні навичок модифікації поведінки дитини. Більшість прихильників біхевіористської теорії визнає, що поведінка виникає в результаті впливу як спостережуваних, так і прихованих факторів. Проте біхевіористів цікавлять лише спостережувані зміни, що піддаються безпосередньому виміру. Їм належать розроблені схеми аналізу взаємодії, які засновані на розумінні людської поведінки як функції підкріплень, нагород, заохочень і покарань.

Слід зазначити, що біхевіористський напрям розробляє й використовує на практиці різні концепції наочності. За класичної зумовленості за методикою І. Павлова випробовувані починають однаково реагувати на різні стимули. За оперативного наочності за Б. Скіннером поведінковий акт формується завдяки наявності або відсутності підкріплення однієї з безлічі можливих відповідей. Ці концепції не пояснюють, як виникає нова поведінка. А. Бандура вважає, що нагорода й покарання недостатні, щоб навчити нової поведінки. Діти здобувають нову поведінку завдяки імітації моделі. Спостереження, імітація й ідентифікація – третя форма наочності. Імітація-ідентифікація – це процес, завдяки якому особистість запозичує думки, почуття або дії іншої особистості, що виступає в якості моделі. Імітація призводить до того, що дитина може уявити себе на місці моделі, випробувати співчуття, співучасть, емпатію до цієї людини. Таким чином, колишні стереотипи поведінки ставляться під сумнів з погляду відповідності реальності, вони вчасно замінюються на нові стереотипи, що відповідають реальності [10].

Отже, представники біхевіористського напрямку вважають, що вияв батьками теплих і ніжних почуттів до дитини має бути завжди зумовленим. Однак критики цієї концепції переконані, що такий підхід є однобічним, оскільки дитина, яка вчиться діяти лише за винагороду, підміняє дійсні цінності уявними і бажані форми поведінки демонструє лише тоді, коли це їй вигідно.

Наступна концепція батьківсько-дитячих взаємин – гуманістична. Гуманістичне виховання Заходу представлено авторськими системами Р. Штайнера (1861–1925 рр., Німеччина), М. Монтесорі (1870–1952 р., Італія, Нідерланди), С. Френе (1896–1966 рр., Франція) та іншими. У центрі цих систем перебуває особистість, її цінності, особиста свобода, уміння прогнозувати і контролювати власне життя. Унікальна цілісна особистість прагне до максимальної реалізації своїх можливостей (самоактуалізації). Вона відкрита для сприймання нового досвіду, здатна на усвідомлений і відповідальний вибір у різноманітних життєвих ситуаціях.

Незважаючи на відмінності, загальним для напрямків гуманістичної психології є особистість і її унікальність, переживання людини й усвідомлення свого місця у світі. Людина, наділена можливостями безперервного розвитку й самореалізації, і завдання вихователів полягає в актуалізації цих можливостей для росту й розвитку особистості.

Великий внесок у розвиток гуманістичної психології вніс Р. Мей. Визнаючи значущість впливу елементів зовнішнього середовища, він підкреслював, що не можна приписувати особистісні проблеми фактам спадковості або навколишнього середовища: “Особистісна проблема насамперед вимагає перерозподілу напруженості в середині особистості, а не пошуків причин ззовні” [6, с. 58].

Серед провідних теоретиків-гуманістів, що займаються вихованням дітей і батьків, особливою позицією виділяється Р. Кемпбелл, заслуга якого полягає в тому, що він навчає батьків не тільки тому, що робити й коли слід виховувати, але й як це робити. В основі його навчання лежить безумовна любов – фундамент будь-якого успіху взаємин між батьками й дітьми. Без цього неможливо проникнути в душу дитини, оцінити її поведінку й зрозуміти, як упоратися з її неслухняністю. “Беззастережна любов – це дороговказна зірка у вихованні дитини”, – переконаний Р. Кемпбелл [5, с. 14]. На його думку, батьки повинні проявляти свою любов до дітей якнайчастіше через різноманітні способи, такі як контакт очей, фізичний контакт, пильну увагу й дисципліну.

Інше принципово важливе поняття, яке необхідно усвідомити батькам, це “емоційний резервуар”. Це означає, що в кожній дитині є певні емоційні потреби. Від їхнього задоволення залежить насамперед те, як дитина себе почуває, чи задоволена вона, пригнічена чи сповнена радості. Набір цих емоцій визначає поведінку й характер дитини, а також існування залежності поведінки від емоцій: чим позитивнішими є емоції дитини, тим кращою стає її поведінка. Одне з найважливіших положень навчання Р. Кемпбелла полягає в наступному: “Якщо емоційний резервуар повний, можна чекати, що дитина буде розвиватися щонайкраще. А відповідальні за те, щоб резервуар був повний, – батьки. Поведінка дитини є сигналом, що вказує на стан емоційного резервуара” [5, с. 21].

Таким чином, в психоаналітичних і біхевіористських моделях дитина

виступає швидше як об'єкт прикладання батьківських зусиль, як істота, яку потрібно соціалізувати, дисциплінувати, адаптувати до життя в суспільстві. Гуманістична модель передбачає насамперед допомогу батьків в індивідуальному становленні дитини. Ця теорія наголошує на важливості прагнення батьків до емоційної близькості, розуміння, чуйності у взаєминах з дітьми. Виховання розглядається як взаємодія, спільна, загальна, взаємна діяльність, яка може передбачати зміну обставин життя, власної особистості і, як наслідок, особистості іншої людини. Стаючи вихователями, батьки мають почати із себе, зі зміни свого сприйняття дитини від об'єкта до суб'єкта виховання. Лише повага і довіра до дитини з достатньою мірою вимогливості до неї може призвести до оптимального формування особистості дитини.

Використана література:

1. Адлер А. Воспитание детей. Взаимодействие полов / Альфред Адлер. – Ростов-на-Дону : Феникс, 1998. – 448 с.
2. Винникот Д. В. Разговор с родителями / Дональд Вудс Винникот. – М. : Класс, 1994. – 112 с.
3. Демоз Л. Психоистория / Ллойд Демоз. – Ростов-на-Дону : Феникс, 2000. – 509 с.
4. Эриксон М. Детство и общество / Милтон Эриксон. – М. : Речь, 2000. – 416 с.
5. Кэмпбелл Р. Им нужна безусловная любовь / Росс Кэмпбелл. // Семья и школа. – 1995. – № 11. – С. 10-11.
6. Мэй Р. Искусство психологического консультирования / Ролло Мэй. – М. : Класс, 1999. – 144 с.
7. Психоанализ в развитии : сборник переводов / З. Фрейд, Ш. Ференци, М. Кляйн [и др.]. – Екатеринбург : Деловая книга, 1998. – 176 с.
8. Фромм Э. Азбука для родителей / Эрих Фромм. – М. : Знание, 1994. – 288 с.
9. Хорни К. Женская психология / Карен Хорни. – СПб. : Восточно-европейский институт психоанализа, 1993. – 224 с.
10. Ялом И. Групповая психотерапия. Теория и практика / Ирвин Ялом. – М. : Изд-во Эксмо-Пресс, 2001. – 576 с.
11. Wahler R. G. Mothers as behavior, therapists for their own children / Wahler R. G., Winkel G. H. Peterson, R.F. & D. C. Morrison. – Behavior Research and Therapy, 1964. – P. 1, 305-312.

ПОВАЛИЙ Л. В. Зарубежные теоретические подходы по проблеме родительско-детских отношений в семье.

В статье дается анализ зарубежных теоретических подходов по проблеме родительско-детских отношений, раскрываются отдельные механизмы формирования гуманных взаимоотношений в семейной среде.

Ключевые слова: семья, родительско-детские взаимоотношения, психоаналитическая, бихевиористская, гуманистическая модели воспитания.

POVALIY L. The foreign theoretical approaches to the problem of parent-child relationship in a family.

The analysis of foreign theoretical approaches to the problem of parent-child relationship is presented in the article. Some aspects of forming of humanistic relationship in family surroundings are disclosed.

Keywords: family, parent-child relationship, psychoanalytic, behavioral, humanistic model of upbringing.